

Θεολογικοί προβληματισμοὶ ἐπὶ σπανίων
Παλαιολόγειων ἀπεικονίσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος.
Πρὸς ἓνα «ὀρθόδοξο *Filioque*»^{*}

Ἄγαθαγγέλου Σίσκου^{**}

Εἰσαγωγή

Ἡ ἐπὶ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) ἐμφάνιση σπανίων παραστάσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος (13ος-14ος αἰ.), παράλληλα μὲ τὴν κυκλοφορία ἑλληνικῶν μεταφράσεων σημεινόντων ἔργων Λατίνων Πατέρων, ἔχει τὴ θεολογικὴ τῆς σημασία. Αὐτὲς οἱ σπάνιες ἀνθρωπόμορφες ἁγιοτριαδικὲς ἀπεικονίσεις παραπέμπουν στὴν ἐρμηνευτικὴ εἰσήγηση ἑνός «ὀρθόδοξο *Filioque*», τῆς οἰκονομικῆς προόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερον εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἢ προέλευση τῶν σπανίων αὐτῶν εἰκονογραφικῶν τύπων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνδεχομένως νὰ ὀφείλεται στὴν ὀλοκλήρωση καὶ κυκλοφορία τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανοῦδη τοῦ *De Trinitate*, ἔργου τοῦ Αὐγουστίνου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1282, ἢ ὁποῖα, στὸ πλαίσιο τῆς ἐνωτικῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, συνέβαλε στὴν προώθηση τῆς θεολογικῆς διαλογικῆς συνάντησης μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως μὲσω καὶ τῆς θεολογίας τῆς εἰκόνας, ἰδιαίτερος στὸ ἐπίμαχο θεολογικὸ ζήτημα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ σχολαστικῆς διδασκαλίας τοῦ *Filioque* ὡς θεολογικοῦ αἰτίου τοῦ Σχίσματος τοῦ 1054.

^{*} Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ συμπληρωμένη μορφή ἀγγλόγλωσσης εἰσηγήσεως τοῦ γράφοντος, ποὺ παρουσιάσθηκε στὸ πλαίσιο τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν τοῦ 24ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε στὴ Βενετία καὶ τὴν Πάντοβα ἀπὸ 22 ἕως 27 Αὐγούστου 2022.

^{**} Ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἄγαθαγγελος Σίσκος εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ἡ εἰκονογραφία ἄλλωστε ὑπῆρξε πάντοτε φορέας ἄσκησης αὐτοκρατορικής θρησκευτικῆς πολιτικῆς στὴν Ἀνατολική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία μὲ ἐνδεικτικώτερο παράδειγμα τὴν εἰκονομαχική ἔριδα. Οἱ ἐν προκειμένῳ θεολογικὰ ἐρμηνευόμενες σπάνιες ἀπεικονίσεις τῆς Ἁγίας Τριάδος, ποὺ ἀνέδειξε ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀποδίδοντας αὐτὲς χρονικὰ στὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰ., πιθανότατα ὑπῆρξαν φορεῖς ἄσκησης τῆς ἐνωτικῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, μὲ συγκεκριμένες χωροχρονικὲς προϋποθέσεις, διότι ἐντοπίζονται στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς πρωτόθρονης Ἐπισκοπῆς τῆς Καστορίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν¹, ποὺ ὑπῆρξε μεταίχμιο μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ἀρνητικὴ ἔκβαση μιᾶς παράλληλης πορείας μεταξὺ τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἐμπόνως κορυφώθηκε στὸ Σχίσμα τοῦ 1054, τοῦ ὁποῦ οἱ μὲν λόγοι ὑπῆρξαν πολιτικοί, τὸ δὲ αἶτιο θεολογικό. Ἡ ἀνεπτυγμένη μεσαιωνικὴ καὶ σχολαστικὴ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ *Filioque* ἀντικατοπτρίζεται στὸ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ ὁποῦ τὸ συγγραφικὸ ἔργο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Φωτίου ἕως τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος δυστυχῶς παρέμεινε γιὰ τὴν Ἀνατολὴ «ἑπτασφράγιστο βιβλίον»², εὐτυχῶς ὅμως ὄχι μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ κυκλοφορία τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη.

I. Ἡ σημασία τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου

Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατία (1204-1261), στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ἄρχισε μίᾶ νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Ἀνατολή. Ἡ Παλαιολόγεια φιλολογικὴ ἀναγέννηση σηματοδότησε τὴν προώθηση μεταφράσεων ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου μὲ σκοπὸ τὴν προώθηση τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως³. Τὸ ἐδραιομένο ἀπὸ τὴν πατερικὴ καὶ

1. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte critique, introduction et notes*, Institut Français d'études Byzantines, Paris 1981, σσ. 136-158, 353-372 καὶ εἰδικώτερα 371.

2. B. Altaner, *Augustinus in der griechischen Kirche bis auf Photius*, [Kleine patristische Schriften, TU 83], G. Glockman, Berlin 1967, σ. 74.

3. D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge University Press,

συνοδική παράδοση πατερικό κῶρος καὶ ἡ ἀγιότητα τοῦ Αὐγουστίνου ἔθεσαν τὸν ἴδιο καὶ τὴ θεολογικὴ βαρύτητα τοῦ *De Trinitate* στὸ ἐπίκεντρο τοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Σκοπὸς μάλιστα ἦταν ἡ προώθηση τῆς ἔνωσης τῆς διαιρεμένης Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ διακηρύχθηκε στὴ Σύνοδο τῆς Λυών (1272-1274), ποὺ ὡς ἕναν βαθμὸ εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἡ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ *Filioque*⁴.

Στὸ πλαίσιο τῆς Παλαιολόγειας φιλολογικῆς ἀναγέννησης, ἐνὸς ἤπιου φιλενωτικοῦ κλίματος, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν περίοδο 1261-1274 καὶ τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία ἐμπλουτίστηκε μὲ σημαντικὲς μεταφράσεις λατινικῶν ἔργων θεολογικοῦ καὶ κοσμικοῦ περιεχομένου⁵. Μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου ἀνατέθηκε στὸν λατινομαθῆ καὶ ἄριστο μεταφραστὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς Μανουήλ (μετέπειτα μοναχὸ Μάξιμο) Πλανούδη (1260-1305), ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε καὶ κυκλοφόρησε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1274-1280⁶, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδημία τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου τὸ 1282⁷, ποὺ σήμανε τὸ τέλος τῆς ἐνωτικῆς του πολιτικῆς, ἀφοῦ τὸν διαδέχθηκε στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο ὁ ἀνθενωτικὸς υἱὸς του Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328), ἀνατρέποντας τὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ πατέρα του⁸. Ἐν τούτοις,

Cambridge ²1993, σσ. 1-37 καὶ 39-89.

4. Δ. Ζ. Νικήτας, «Ἡ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία», *Κληρονομία* 14Α (Ἰούνιος 1982), σ. 11.

5. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Byzantinisches Handbuch 1, Teil, 2. Band), Verlag C. H. Beck, München 1963, σσ. 372-384· Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282*, Ἀθήναι 1969, σ. 111 κ.έ.

6. Marie-Hélène Congourdeau, "Planudes, Manuel", στό: *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, vol. 11, Paris 1988, σ. 489.

7. S. Valoriani, "Massimo Planude traduttore di S. Agostino", στό: *Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini Palermo 3-10 aprile 1951*, [Studi biz. e neoellenici VII-VIII], Roma 1953, σ. 234· Δ. Ζ. Νικήτας, «Ἡ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία», ὁ.π., σσ. 12-13.

8. D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium 1261-1453*, ὁ.π., σσ. 93-100· A. Papadakis, *Crisis in Byzantium: the Filioque controversy in the patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, Fordham University Press, New York 1983. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆς ἀνθενωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τυγχάνει ἡ διαπιστωμένη ἀπὸ τὴν κωδικολογικὴ ἔρευνα ἀφαίρεση 83 φύλλων μὲ αὐγουστίνειο ὕλικὸ ἀπὸ τὸν ἀντεγραμμένο τὸ 1276 χειρόγραφο κώδικα Paris. gr. 1115· βλ. A. Alexakis, *Codex Parisinus*

τὸν 14ο αἰῶνα ἡ Κωνσταντινούπολη ὑπῆρξε σημαντικὸ ἀντιγραφικὸ κέντρο χειρογράφων τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ 18 ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν 37 σωζόμενων σήμερα χειρογράφων κωδίκων⁹.

II. Ἡ ἐμφάνιση ἀνθρωπόμορφων Παλαιολόγειων ἀπεικονίσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος

Παράλληλα μὲ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ τὴν κυκλοφορία τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* καὶ τὴν ἀσκηθεῖσα ἐνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, ἰδιαίτερο θεολογικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐμφάνιση νέων εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, χρονολογούμενων ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 13ου ἕως καὶ τὸν 14ο αἰῶνα. Τρεῖς ἀσυνήθιστες καὶ σπάνιες ἕως τὸν 13ο αἰῶνα ἀνθρωπόμορφες ἀγιοτριαδικές παραστάσεις, ποὺ παραπέμπουν στὴν ἐρμηνευτικὴ εἰσήγησις ἑνὸς «ὀρθοδόξου *Filioque*» τῆς οἰκονομικῆς προόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Ἰϋοῦ, ἐντοπίζονται στὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς πρωτόθρονης ἐπισκοπῆς τῆς Καστορίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν¹⁰, ἐπαρχία ἡ ὁποία ἱστορικὰ ὑπῆρξε τὸ μεταίχμιο μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως¹¹. Ἄν καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ πιθανὴ προέλευσις τῶν σπανίων αὐτῶν εἰκονογραφικῶν τύπων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ ἀποδιδόμενες στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος ἀπεικονίσεις τῆς οἰκονομικῆς Ἁγίας Τριάδος

Graecus 1115 and its Archetype, D.O. Research Library and Collection. Washington 1996, σ. 249.

9. Ἀγ. Σίσκος (ἀρχιμ.), *Ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴν θεολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Θεολογίας Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 71.

10. Sashka Bogevska, "The Holy Trinity in the Diocese of the Archbishopric of Ohrid in the second half of the 13th century", *Patrimonium* 10 (2012), σσ. 143-177.

11. Γνωστὸ τυγχάνει τὸ ἐγχείρημα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης νὰ ἐπεκτείνει τὴ δικαιοδοσία της στὴ Βαλκανικὴ παρὰ τὴν τελικὴ ὑπαγωγή τοῦ Ἰλλυρικοῦ στὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς ἀπὸ τὸ 1208 ἕως τὸ 1432 καταγράφεται δραστηριότητα Λατίνων ἐπισκόπων στὴν Καστοριά: βλ. G. Fedalto, *La Chiesa latina in Oriente*, vol. II: *Hierarchia latina Orientis*, [SR 3], Verona 1976, σσ. 70-71.

δύνανται να συνδεθούν με την κυκλοφορία της ελληνικής μεταφράσεως του Πλανούδη του *De Trinitate* του Αύγουστίνου, από την οποία έμφανώς έμπνέεται ή θεματολογία τους. Επίσης, έντοπίζονται σε μία περιοχή, ή όποια συνδέθηκε με τη δυναμική παρουσία και την έντονη δραστηριότητα του ένωτικου αυτοκράτορος Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου¹². Η αποδιδόμενη στον 14ο αιώνα επίσης οικονομική παράσταση της Αγίας Τριάδος μπορεί να συνδεθεί με τη μετακειμενική χρήση της εν λόγω μεταφράσεως από τον Γρηγόριο Παλαμά στα έργα του, ή τιμή και εὐλάβεια πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἦταν διαδεδομένη κατὰ τὴν περίοδο εκείνη στην Καστοριά.

Η Παλαιολόγεια ανθρωπόμορφη παράσταση της Αγίας Τριάδος, πού βρίσκεται στο κλειδί της κεντρικής καμάρας του έσωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Όμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς, ανάγεται στο β' ήμισυ του 13ου αιώνας¹³. Ο καθήμενος σε Παλαιολόγειο θρόνο Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια, φέροντας λευκὸ χιτῶνα καὶ λευκὸ ἱμάτιο, εὐρισκόμενος μέσα σε κυκλική δόξα διαβαθμισμένης φωτεινότητας. Από τη δεξιά αὐχενική περιοχή φύεται ή κεφαλή του Έμμανουήλ και από την ἀριστερή της περιστερᾶς. Τὸ περιβεβλημένο ἀπὸ ἓνα τρίλοβο φωτοστέφανο τρικέφαλο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: I(HCOY)C / X(PICTO)C.

Παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Μ. Παϊσίδου ὁ πιθανὸς συσχετισμὸς τῆς παραστάσεως αὐτῆς με κάποιον ἀγνωστὸ εἰκονογραφικὸ πρότυπο χειρογράφου, ὅπως ἐπίσης εὐστοχα τονίστηκε ή βυζαντινὴ προέλευση τοῦ προτύπου καὶ ἀποδόθηκε στὴ θεολογικὴ ἀλληλεπίδραση μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, στὴ Σύνοδο δηλαδὴ τῆς

12. Sashka Bogevska, "The Holy Trinity in the Diocese of the Archbishopric of Ohrid in the second half of the 13th century", ὁ.π., σσ. 171 κ.έ., 175.

13. Μελίνα Παϊσίδου, «Η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα στον Άγιο Γεώργιο τῆς Όμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς», στό: Κατερίνα Καλαμαρτζή-Κατσαροῦ – Σαπφὼ Ταμπάκη (ἐπιμ.), *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτῆρη Κίσσα*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 373-394. Ἰω. Σίσιος, «Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν ὡς ξεχωριστὴ εἰκονογραφικὴ σύλληψη τοῦ ζωγράφου Όνουφρίου στὴν Καστοριά», *RTIÉB* 44 (2007), σσ. 537-547, ἐδῶ 544. Ὁ ἴδιος, «Μία ἄγνωστη σύνθεση στὸν Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς, συνένωση δύο σημαντικῶν θεμάτων τῆς Βασιλικῆς Δέησης καὶ τῆς Αγίας Τριάδας», στό: Κατερίνα Καλαμαρτζή-Κατσαροῦ – Σαπφὼ Ταμπάκη (ἐπιμ.), *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτῆρη Κίσσα*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 511-536, ἐδῶ 528. Βλ. Εἰκ. 1, σ. 98.

Λυών (1272-1274)¹⁴. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχαιολόγο ἐσφαλμένα θεωρήθηκε πιθανὴ ἡ ἐπιλογή τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου ὡς ἰδεολογικοῦ μανιφέστου ἐναντίον τῶν λατινοφίλων μεταξὺ τοῦ 1270-1280, χωρὶς δυστυχῶς νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ κυκλοφορία τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου ποὺ ἐκπύνησε ὁ Πλανούδης.

Ἡ Παλαιολόγεια ἀνθρωπόμορφη παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδος, ποὺ βρίσκεται στὸν θόλο τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς Παναγίας Κουμπελίδικης Καστοριᾶς, ἀνάγεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1260-1280¹⁵. Περιβεβλημένος ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν τὸ φωτοστέφανο μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, ποὺ στίς κεραίες φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ο ΩΝ, κάθεται σὲ ἐρυθρόχρωμο τόξο μέσα σὲ ὠοειδῆ πρασινωπὴ δόξα (mandorla) φέροντας λευκὸ χιτῶνα καὶ ἰῶδες ἱμάτιο, συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Ο ΠΑΤΗΡ ΥΙΟΣ καὶ κρατεῖ ἀπὸ τοὺς ὠμους στὴν ἀγκαλιά του τὸν Σαρκωμένο Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει μακριὰ καστανὰ μαλλιά καὶ γένια. Περιβεβλημένος παρομοίως ἀπὸ φωτοστέφανο, φέρει λευκὸ χιτῶνα, μπλὲ ἱμάτιο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Ι(ΗCOY)C X(PICTO)C / Ο Θ(EO)C ΗΜΩΝ, βαστάζοντας σὲ σειρὰ προόδου ἓνα φωτεινὸ μετάλλιο μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπαριστᾶται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑπὸ μορφή περιστερᾶς, συνοδευόμενο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟ ΑΓΙΟΝ.

Ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση μιᾶς ἰδιαίτερα ἀσυνήθιστης καὶ πρωτότυπης γιὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰῶνος ἀνθρωπόμορφης ἀπεικόνισεως τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζώτζα Καστοριᾶς, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀετωματικὴ ἀπόληξη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἀνάγεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μεταξὺ τῶν

14. Μελίνα Παϊσίδου, «Ἡ ἀνθρωπόμορφη Ἁγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὀμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς», ὅ.π., σσ. 390-392.

15. Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς*, ἐκδ. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 114-117· S. Pelekanidis & M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athènes 1985, σσ. 85-89· Ἴω. Σίσκος, «Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν ὡς ξεχωριστὴ εἰκονογραφικὴ σύλληψη τοῦ ζωγράφου Ὀνουφρίου στὴν Καστοριᾶς», ὅ.π., σ. 544· ὁ ἴδιος, «Μία ἄγνωστη σύνθεση στὸν Ἅγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριᾶς, συνένωση δύο σημαντικῶν θεμάτων τῆς Βασιλικῆς Δέησης καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας», ὅ.π., σ. 528. Βλ. Εἰκ. 2, σ. 98.

ἐτῶν 1360-1365¹⁶, ἀποδεικνύει τὸ ὑψηλὸ θεολογικὸ ἐπίπεδο τοῦ παραγγελιοδότη καὶ τοῦ ζωγράφου, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ κείμενα ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα.

Ἡ ἐν λόγῳ παράσταση ἀποτελεῖ σύνθεση τῶν θεμάτων τῆς Βασιλικῆς Δεήσεως καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος σὲ ὀριζόντια διάταξη τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καθημένων σὲ σύνθρονο, τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ ἀκτινωτὴ δόξα καὶ πλαισιώνονται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο. Στὸ κέντρο τῆς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως εὐρίσκεται ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ φέροντας λευκὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφήν στὰ ἀριστερά: Ο ΠΑΛΕΟΣ ΤΩΝ ΗΜΕ/ΡΩΝ καὶ τὴ βραχυγραφία: I(HCOY)C / X(PICTO)C στὸ φωτοστέφανο μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, πού στὶς κεραίες του φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ο ΩΝ. Στὸν βραχίονα τοῦ δεξιοῦ τοῦ χεριοῦ εἰκονίζεται καθήμενο τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὑπὸ μορφῇ περιστερᾶς, μὲ τὴν ἐπιγραφή: ΤΟ ΠΑΡΑΚΛΗ/ΤΟΝ ΠΝ(ΕΥΜ)Α καὶ τὴ βραχυγραφία ἐπίσης I(HCOY)C / X(PICTO)C πάνω ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο. Δεξιὰ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν εἰκονίζεται ὁ Σαρκωμένος Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ μὲ Παλαιολόγειο αὐτοκρατορικὸ σάκο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ κρατώντας στὸ ἀριστερὸ ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο, στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή: ΔΕΥΤΕ ΟΙ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΙ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Ο ΒΑΣΙΛΕΥ/Σ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕ/ΒΩΝΤΩΝ καὶ τὴ βραχυγραφία: I(HCOY)C/X(PICTO)C στὸ φωτοστέφανο μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, πού στὶς κεραίες του φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ο ΩΝ. Δεξιὰ του ἀναπαριστᾶται ἡ Θεοτόκος μὲ Παλαιολόγειο αὐτοκρατορικὸ ἱμάτιο δεομένη σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Ἀριστερὰ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν ἀναπαριστᾶται ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος, ἐπίσης δεόμενος σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Ἡ σύνθεση ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν μικρογραφικὴ ἀπεικόνιση δύο προφητῶν σὲ προτομὴ στὶς γωνίες δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ εἰκονιζόμενος πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο ταυτίζεται μὲ τὸν προφήτη Δανιήλ¹⁷. Ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν

16. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικῆς τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1360-1450)*, ἐκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 79-80, 91-Ἰω. Σίσιος, «Μία ἄγνωστη σύνθεση στὸν Ἅγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς, συνένωση δύο σημαντικῶν θεμάτων τῆς Βασιλικῆς Δέησης καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας», ὁ.π., σσ. 511-536. Βλ. Εἰκ. 3, σ. 99.

17. Ἐπειδὴ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀναφέρεται στὸν Παλαιὸ τῶν

ἐπιγραφή: Η ΑΓΙΑ / ΤΡΙΑΣ στήν ἀετωματική ἀπόληξη τῆς συνθέσεως, ὅπου παρεμβάλλεται ἓνα κρυμμένο χερουβείμ μαζί με ἄλλα δύο ὅμοια δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ θρόνου.

III. Ἡ θεολογία τῶν ἀνθρωπόμορφων Παλαιολόγειων ἀπεικονίσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Πρὸς ἓνα «ὀρθόδοξο *Filioque*»;

Μετὰ ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν τριῶν κατὰ σειρὰ σπάνιων ἀνθρωπόμορφων Παλαιολόγειων εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸν Ἅγιο Γεώργιο Ὁμοροκκλησιᾶς (β' ἡμισυ 13ου αἰ.), στήν Παναγία Κουμπελίδικη (1260-1280) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Τζώτζα (1360-1365) στήν πόλη καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Καστοριάς εἶναι εὐδιάκριτο πὼς συνιστοῦν ἀπεικονίσεις τῆς οἰκονομικῆς Ἁγίας Τριάδος. Σύμφωνα με τὴν αἰδία σχέση τῶν τριῶν θείων ὑποστάσεων, πὸς ὡς ὁμοούσιες κοινωνοῦν στήν ταυτότητα τῆς οὐσίας, τὰ ὑποστατικά τους ιδιώματα ἀγέννητο, γεννητὸ καὶ ἐκπορευτὸ παραμένουν ἀκοινωνήτα καὶ ἀμεταβίβαστα. Ἔτσι ἡ Ἁγία Τριάδα ἀπεικονίζεται ὅπως ἀποκαλύφθηκε στήν ἱστορία τῆς Θείας Οἰκονομίας. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ κυριώτερος λόγος

Ἡμερῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως στήν Καινὴ Διαθήκη. Βλ. Δαν. 7, 9: «ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιοὶ ἡμερῶν ἐκάθητο ἔχων περιβολὴν ὡσεὶ χιόνα, καὶ τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον λευκὸν καθαρὸν, ὁ θρόνος ὡσεὶ φλόξ πυρός»· 7, 13: «ἐθεώρουν ἐν ὁράματι τῆς νυκτὸς καὶ ἰδοὺ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἦρχετο, καὶ ὡς παλαιοὶ ἡμερῶν παρῆν, καὶ οἱ παρεστηκότες παρῆσαν αὐτῷ»· 7, 22: «ἕως τοῦ ἐλθεῖν τὸν παλαιὸν ἡμερῶν, καὶ τὴν κρίσιν ἔδωκε τοῖς ἁγίοις τοῦ ὑψίστου, καὶ ὁ καιρὸς ἐδόθη καὶ τὸ βασίλειον κατέσχον οἱ ἅγιοι»· Ἀποκ. 1, 12-18: «Καὶ ἐπέστρεψα βλέπειν τὴν φωνὴν ἣτις ἐλάλει μετ' ἐμοῦ· καὶ ἐπιστρέψας εἶδον ἑπτὰ λυχνίας χρυσᾶς, καὶ ἐν μέσῳ τῶν λυχνιῶν ὅμοιον υἱὸν ἀνθρώπου ἐνδεδυμένον ποδήρη καὶ περιεζωσμένον πρὸς τοῖς μαστοῖς ζώνην χρυσᾶν· ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ καὶ αἱ τρίχες λευκαὶ ὡς ἔριον λευκὸν ὡς χιῶν καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ ὡς φλόξ πυρός, καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ ὅμοιοι χαλκολιβάνῳ ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένης καὶ ἡ φωνὴ αὐτοῦ ὡς φωνὴ ὑδάτων πολλῶν, καὶ ἔχων ἐν τῇ δεξιᾷ χειρὶ αὐτοῦ ἄστέρας ἑπτὰ καὶ ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ῥομφαία δίστομος ὀξεῖα ἐκπορευομένη καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος φαίνει ἐν τῇ δυνάμει αὐτοῦ. Καὶ ὅτε εἶδον αὐτόν, ἔπεσα πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡς νεκρός, καὶ ἔθηκεν τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπ' ἐμὲ λέγων· μὴ φοβοῦ· ἐγὼ εἰμι ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος καὶ ὁ ζῶν, καὶ ἐγενόμην νεκρός, καὶ ἰδοὺ ζῶν εἰμι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων καὶ ἔχω τὰς κλεῖς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ἄδου».

πού τοποθετείται και στις τρεις περιπτώσεις από τους άγιογράφους ή βραχυγραφία: I(HCOY)C / X(PICTO)C έκαστέρωθεν του φωτοστεφάνου των εικονιζόμενων θείων προσώπων της Άγιας Τριάδος. Ο Ίησους Χριστός ως Παλαιός των Ημερών παραπέμπει στην όμοουσιότητα και αιδιότητα της θείκης Του φύσεως, πού ως γεννημένος αιδίως φέρει από τον αγέννητο Πατέρα, και Σαρκωμένος Υιός και Λόγος του Θεού, ενώ αποστέλλει το έκπορευόμενο αιδίως και έκ μόνου του Πατρός Άγιον Πνεύμα, έν προκειμένω άναπαριστώμενο υπό μορφή περιστεράς.

Σύμφωνα με την αιδία σχέση των τριών θείων ύποστάσεων έπισημαίνεται ότι μοναδικός αίτιος της ύπάρξεως της Άγιας Τριάδος είναι μόνον ο Πατήρ, πού γεννά άχρόνως τον Υιό και έκπορεύει το Άγιο Πνεύμα, ούτως ώστε οι τρεις ύποστάσεις ύπάρχουν συναΐδια στην έκφανση της όμοουσιότητας. Έπομένως, σύμφωνα με την όμοουσιότητα του Τριαδικού Θεού, ή έκπόρευση του Άγίου Πνεύματος από τον Πατέρα έπιτελείται σε αδιάσπαστη ένότητα με τον Υιό, αφού ο Πατέρας γεννά άχρόνως και αιδίως τον όμοούσιο Υιό, χωρίς να χωρίζεται από αυτόν, και συνεκπορεύει το Άγιο Πνεύμα ως όμοούσιο με τον Υιό, από όμοούσιο Πατέρα¹⁸. Έτσι ή έκ μόνου του Πατρός έκπόρευση του Άγίου Πνεύματος δια του Υιού κατανοείται σε σχέση με τη Σάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού. Συνεπώς το Άγιο Πνεύμα συμπροσκυνείται και συνδοξάζεται ως συμφυές και συνενωμένο με τον όμοούσιο Πατέρα και τον όμοούσιο Υιό¹⁹, αλλά και ως όμοούσιο του Πατρός και του Υιού, έκπορεύεται άφράστως από τον Πατέρα, ενώ δια του Υιού πέμπεται χρονικώς²⁰, έκπληρώνοντας το φυσικό θέλημα του Πατρός, το όποιο είναι συνάμα και φυσικό θέλημα του Υιού και του Άγίου Πνεύματος²¹.

18. Συμεών Νέου Θεολόγου, *Θεολογικός 2*, 78-84, SC 122, σ. 136: «Κινείται γάρ νοεΐν από του κινούντος άνωθεν Πνεύματος ότι δη ό Θεός και Πατήρ, ό τó πάν έξ ούκ όντων τώ έαυτου Λόγω ύποστησάμενος και δυνάμει του Πνεύματος αυτού συνέχων αυτό και διακρατών, γεννά τον όμοούσιον άχρόνως και αιδίως Υιόν μηδαμώς έξ αυτού χωριζόμενον, μεθ' ού και τó θεΐον Πνεύμα συνεκπορεύεται, όμοούσιον όν τώ Υιώ, έξ όμοουσίου Πατρός».

19. *Ό.π.* 2, 202-205, SC 122, σ. 144: «τó δε άγιον Πνεύμα έκ του Πατρός έκπορεύεσθαι συμφυές όν και συννηωμένον τοΐς όμοουσίοις Πατρί τε και Υιώ, ως συμπροσκυνούμενον και συνδοξαδόμενον αυτοΐς παρά πάσης πνοής».

20. *Ό.π.* 3, 47-48, SC 122, σ. 156: «Τό Πνεύμα τó άγιον τó έκ του Πατρός άφράστως έκπορευόμενον και δι' Υιού ήμΐν έπιφοιτών τοΐς πιστοΐς».

21. *Ό.π.* 3, 101-105, SC 122, σ. 160: «Πνεύμα τó Πνεύμα τó άγιον, ότι έκ του

Στὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ὁμορφοκκλησιᾶς (β' ἡμισυ 13ου αἰ.) ὁ ζωγράφος ὀρθὰ τοποθετεῖ τὴ βραχυγραφία: I(HCOY)C / X(PICTO)C ἐκατέρωθεν τοῦ τριλόβου φωτοστεφάνου τῶν εἰκονιζόμενων θείων προσώπων λόγω τῆς ἐνότητος καὶ περιχώρησης τῶν θείων ὑποστάσεων στὴν Ἁγία Τριάδα, διότι ὁ Υἱὸς ὑπάρχει μέσα στὸν Πατέρα καὶ ὁ Πατέρας μέσα στὸν Υἱὸ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖο συνυπάρχει καὶ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα, καὶ ἀφοῦ ὑπάρχει ὅλος ὁ Πατέρας μέσα στὸν Υἱό, ὑπάρχει ὅλο τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐντὸς τους²². Ἐπομένως, εἶναι ἀδύνατη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Πατρὸς χωρὶς τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὅπως ἐπίσης τοῦ Υἱοῦ χωρὶς τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐκτὸς αὐτῆς τῆς ἐνότητος²³. Ἔτσι στὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑπάρχει ὁ Πατέρας καὶ ὁ Υἱός, ὅπως καὶ στὸν Υἱὸ ὑπάρχει ὁ Πατέρας μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, καθὼς στὸν Πατέρα συναϊδίως ὑπάρχει καὶ μένει ὁ Υἱὸς ἔχοντας ὡς συνεκλάμπον τὸ Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἡ ἐνότητα αὐτῆ τῶν θείων ὑποστάσεων στὴν ὁμοουσιότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος τονίζεται εὐδιάκριτα στὴν ἀπεικόνιση τῆς οἰκονομικῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς μέσω τῆς ἀνθρωπολογικῆς εἰκόνας τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου μὲ τὰ δύο ὄτα, τῆς ὑπάρξεως δηλαδὴ μιᾶς ἀποκαλυπτικῆς φωνῆς σὲ τρία πρόσωπα ἀσυγχύτως, ἡ ὁποία ἀκούστηκε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ κατὰ τὰ

Πατρὸς ἐκπορεύεται καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ δίδεται τοῖς ἀναξίοις ἡμῖν, οὐχ ὡς μὴ θέλον πεμπόμενον ἢ διανεμόμενον, ἀλλ' ὡς δι' ἐνὸς τῆς Τριάδος, αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ, τὰ τῷ Πατρὶ δοκοῦντα ὡς οἰκεία θελήματα ἐκπληροῦν».

22. Συμεὼν Νέου Θεολόγου, *Ἠθικός* 9, 80-87, SC 129, σ. 224: «Οὔτοι τοιγαροῦν ἴσασιν, θείῳ κινούμενοι Πνεύματι, τὴν πρὸς τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ ἰσοτιμίαν καὶ ἔνωσιν. Ἐν γὰρ τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν καθορώσι καὶ ἐν τῷ Υἱῷ τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Πνεύματος, ὡς γέγραπται: “Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί”, τοῦ Πνεύματος τῷ Πατρὶ δηλονότι συνόντος· εἰ γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ὁ δὲ Πατὴρ ὅλος ἐν ὅλῳ τῷ Υἱῷ ἔστιν, ὅλον ἐν αὐτοῖς ἔστι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον».

23. *Ὁ.π.* 9, 88-97, SC 129, σσ. 224-226: «Καὶ πῶς τρεῖς ἡλίους ἕνα εἰπεῖν ἰσχύσεις; Εἰ γὰρ ἐνώσεις αὐτούς, ἐνωθήσονται, καὶ εἰς ἕνα οἱ τρεῖς ἔσονται· εἰ δ' οὐν, ἀλλὰ διήμαρτες τῆς ἐνότητος. Πατέρα δέ, Υἱὸ καὶ Πνεύματος δίχα, οὐδαμῶς εὐρήσεις, ἀλλ' οὐδὲ Υἱόν, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος, οὐδὲ Πνεῦμα ἅγιον τοῦ ἐξ οὐ ἐκπορεύεται ἀλλότριον τῆς ἐνώσεως. Ἐν μὲν γὰρ τῷ Πνεύματι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἐν δὲ τῷ Υἱῷ τὸν Πατέρα καὶ μετὰ τοῦ Πνεύματος, ἐν δὲ τῷ Πατρὶ τὸν Υἱόν συναϊδίως αἰεὶ ὄντα καὶ μένοντα καὶ συνεκλάμπον ἔχοντα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πίστευε».

Θεοφάνεια με τή φωνή τοῦ Πατρὸς νὰ ὁμολογεῖ: «Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα»²⁴, τὴ στιγμή πού τὸ Ἅγιο Πνεῦμα κατῆλθε κατὰ τὴ Βάπτισι τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ μορφὴν περιστερᾶς, ὅπως καὶ ἐν προκειμένῳ εἰκονίζεται. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ βέβαια ὅτι ἀνάλογη ἀνθρωπολογικὴ εἰκόνα ἀνθρωπίνου προσώπου με δύο ὀφθαλμοὺς συναντᾶται ἐπίσης στὴν πατερικὴ γραμματεία²⁵.

Προσεγγίζοντας θεολογικὰ τὴν παράστασι τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Παναγία Κουμπελίδικη (1260-1280), παρατηροῦμε ὅτι παραπέμπει εὐδιάκριτα στὴν ἑλληνικὴ μετάφρασι τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται στὸ χωρίο: «ἀγάπην, ὅπερ Πνεῦμα ἅγιόν ἐστι κοινὸν ἀμφοτέρων»²⁶, στὸ ὁποῖο τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ὡς ἄρρητη κοινωνία ἀγάπης μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ὅπου ὁ Πατέρας εἶναι ὁ ἀγαπῶν, ὁ Υἱὸς εἶναι ὁ ἡγαπημένος καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ὁ αἰώνιος σύνδεσμος τῆς ἀγάπης. Ἔτσι ἡ παράστασι εἰσηγείται τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ ἐνός «ὀρθοδόξου *Filioque*», τῆς οἰκονομικῆς προόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τὸ ὁποῖο «προχεῖται ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ, εἰ δὲ βούλει καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ»²⁷, ὅπως ἀργότερα διευκρινίζει ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς στὸ πλαίσιο τῆς διττῆς προόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἥτοι τῆς αἰδίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς. Ὁ ζωγράφος μάλιστα ἀναπαριστᾶ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν νὰ κρατεῖ ἀπὸ τοὺς ὤμους στὴν ἀγκαλιά του τὸν Σαρκωμένο Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ, πού σὲ σειρὰ προόδου βαστάζει φωτεινὸ μετάλλιο μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπαριστᾶται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑπὸ μορφὴν περιστερᾶς. Καθὼς με τὴν αἰδία καὶ «ἐκ τοῦ πατρὸς προαιώνια καὶ ὑπερφυστάτη» ἐκπόρευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς κίνησης καὶ προόδου²⁸, κατὰ τὴν ὁποία τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «πηγάξει ἐκ τῆς θείας

24. Ματθ. 3, 17.

25. Συμεὼν Νέου Θεολόγου, *Ἠθικός* 12, 23-27, SC 156, σ. 224: «Τὰ τρία γὰρ ὁρᾶται μοι, ὡς ἐν ἐνὶ προσώπῳ / ὠραῖοι δύο ὀφθαλμοὶ φωτὸς πεπληρωμένοι / προσώπου δίχα ὀφθαλμοὶ πῶς βλέψουσιν, εἰπέ μοι; / Πρόσωπον δ' ἄνευ ὀφθαλμῶν οὐ χρὴ πάντως καλεῖσθαι, / λείπεται γὰρ τοῦ πλείονος, ἢ εἰπεῖν μᾶλλον ὄλου».

26. Αὐγουστίνου, *Περὶ Τριάδος* XV, 19, 37, τ. 2, σ. 951, 145-148.

27. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ* Α', 29, τ. 1, σ. 54, 21-24: «Ἡ δὲ τοῦ πνεύματος πρόοδος διττὴ διὰ τῆς θεοπνεύστου κηρύττεται γραφῆς προχεῖται γὰρ ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ, εἰ δὲ βούλει καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἐπὶ πάντας τοὺς ἀξίους, οἷς καὶ ἐπαναπαύεται καὶ ἐνοικεῖ».

28. Ὁ.π. 29, τ. 1, σ. 55, 18-21.

φύσεως» και «καθ' ὑπόστασιν μόνην τὴν πατρικὴν»²⁹, ἔχει ὡς μόνο ὑποστατικὸ αἷτιο, ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῆς θεότητος τὸν Πατέρα³⁰. Ἐτσι ὁ Πατέρας ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ «γεννᾶν καὶ ἐκπορεύειν»³¹, ἐνῶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα πέμπεται χρονικῶς «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» καὶ μάλιστα ἐξ ἀμφοτέρων ὡς «κοινὸν ἐξ αἰδίου τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ»³².

Ἐπειδὴ μάλιστα τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται αἰτιωδῶς, δηλαδὴ ἀρχοειδῶς (*principaliter*) ἀπὸ τὸν Πατέρα, ἐκπορεύεται ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὸν Υἱό³³. Ἀφοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς ἀγάπη δὲν εἶναι μόνο τοῦ Πατρὸς ἢ μόνο τοῦ Υἱοῦ ἀλλὰ ἀμφοτέρων, ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς ἀγάπη τοῦ ἐνὸς προσώπου πρὸς τὸ ἄλλο. Μολονότι ἡ Ἁγία Τριάδα νοεῖται ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου στὸ *De Trinitate* στὴν πληρότητά τῆς ὡς ἀγάπη, συνάμα ὅμως ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος μία ἐνδοτριαδικὴ διακρίση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κάθε πρόσωπο φέρει τὸ δικό του ὄνομα, ἔτσι ὥστε ὁ Υἱὸς νὰ καλεῖται λόγος τοῦ Θεοῦ, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δῶρον Θεοῦ καὶ ὁ Πατέρας ἀρχή, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γεννᾶται ὁ Λόγος καὶ «ἐκπορεύεται ἀρχοειδῶς (*procedit principaliter*)» τὸ Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἐπομένως ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Πατέρα ἐπιτελεῖται σὲ ἀδιάσπαστη ἐνότητα μὲ τὸν Υἱό, ἀφοῦ ὁ Πατέρας γεννᾶ ἀχρόνως καὶ αἰδίως τὸν ὁμοούσιο Υἱό, χωρὶς νὰ χωρίζεται ἀπὸ αὐτόν, συνεχπορεύοντας τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς ὁμοούσιο μὲ τὸν Υἱό, ἀπὸ ὁμοούσιο Πατέρα. Ἐτσι ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διὰ τοῦ Υἱοῦ κατανοεῖται σὲ σχέση μὲ τὴ Σάρκωση τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τοιουτοτρόπως τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συμπροσκυνεῖται καὶ συνδοξάζεται ὡς συμφυῆς καὶ συνενωμένο μὲ τὸν ὁμοούσιο Πατέρα καὶ τὸν ὁμοούσιο Υἱό. Γι' αὐτὸ ὁ ζωγράφος τῆς Κουμπελιδικῆς τοποθετεῖ

29. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ Β'*, 65, τ. 1, σ. 137, 5-7.

30. Ὁ.π. 33, τ. 1, σ. 108, 10-11: «εἷς πατήρ, εἷς αἷτιος· οὐ γὰρ ἐστὶ τὸ γόνιμον ἀμφοῖν, ἀλλὰ μία πηγαία θεότης, ὁ πατήρ» 36, τ. 1, σ. 110, 17-20: «Τίς δ' οὐκ οἶδεν, ὡς ὑποστατικὸν ἐπὶ τῆς θεότητος τὸ αἷτιόν ἐστιν; Οὐκοῦν, εἰ μόνος ὁ πατήρ αἷτιος καὶ μόνος ἀρχὴ καὶ πηγὴ θεότητος, οὐδεμία ἄρα τῶν θείων ὑποστάσεων ἑτέρα αἷτία καὶ ἀρχὴ καὶ πηγὴ θεότητός ἐστιν».

31. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ Α'*, 1, τ. 1, σ. 28, 11-17.

32. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ Β'*, 14, τ. 1, σ. 92, 2-4.

33. Αὐγουστίνου, *Περὶ Τριάδος XV*, 17, 29, τ. 2, σ. 933, 59-62: «Καὶ μέντοι οὐ μάτην ἐν τῇδε τῇ Τριάδι οὐ λέγεται λόγος τοῦ Θεοῦ εἰ μὴ ὁ Υἱός, οὐδὲ δῶρον Θεοῦ εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐδὲ ἐξ οὗ ἐγεννήθη ὁ λόγος καὶ ἐξ οὗ ἐκπορεύεται ἀρχοειδῶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰ μὴ ὁ Θεὸς καὶ Πατήρ».

στὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν φωτοστέφανο μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, ποὺ στὶς κεραίες φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ο ΩΝ, ἔτσι ὥστε σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐπιγραφές: Ο ΠΑΤΗΡ ΥΙΟΣ καὶ Ι(ΗCOY)C X(PICTO)C / Ο Θ(EO)C ΗΜΩΝ νὰ παραπέμπει εὐδιάκριτα στὴν ὁμοουσιότητα καὶ ἀιδιότητα τῆς θεϊκῆς φύσεως τοῦ Σαρκωμένου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὡς γεννημένος ἀχρόνως καὶ ἀιδίως Υἱὸς φέρει ἀπὸ τὸν Πατέρα ποὺ ἐκπορεύει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἔτσι οἱ τρεῖς ὑποστάσεις ὑπάρχουν συναΐδια στὴν ἔκφραση τῆς ὁμοουσιότητας μὲ τρόπο ποὺ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς ὁμοούσιο τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται ἀφράστως ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ πέμπεται διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν χρόνῳ.

Ἄν καὶ ἕως σήμερα δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπάρξεως ἀνάλογου ἢ σύγχρονου τῆς Παναγίας Κουμπελίδικης εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ ὅπου προέρχεται, δύναται νὰ συνδεθεῖ χρονολογικὰ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ κυκλοφορία τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1274-1280 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1282. Ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ μετάφραση σαφέστατα ἐμπνεύστηκε ἡ θεματολογία τῆς ἀνωτέρω παράστασης στὴν Καστοριά, ἡ ὁποία καὶ ἀναπτύχθηκε στὸ πλαίσιο τῆς ἀσκηθείσας ἐνωτικῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου. Ἡ πόλη τῆς Καστοριάς ἄλλωστε, σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, συνδέθηκε τὴ δεδομένη χρονικὴ περίοδο μὲ τὴν ἔντονη παρουσία καὶ δραστηριότητα τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα³⁴. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ζωγραφικὴ θεολογεί μὲ σκοπὸ νὰ λειτουργήσῃ ὡς γόνιμο πεδίο διαλογικῆς θεολογικῆς συνάντησης στὸ μεταίχμιο μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, γιὰ τὸν μέσο βυζαντινὸ πιστό, ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἐπίμαχο ζήτημα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ σχολαστικῆς διδασκαλίας τοῦ *Filioque* ὡς ἐμπόνου θεολογικοῦ αἰτίου τοῦ Σχίσματος τοῦ 1054.

Ἀναφορικὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς σύλληψης τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζώτζα Καστοριάς (1360-1365), δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται στὴ σύγχρονη ἡσυχαστικὴ παράδοση, καθὼς ἐκφράζει εἰκονογραφικὰ τὶς θεολογικὲς θέσεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅπως αὐτὲς διατυπώθηκαν στὰ *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα*, ἡ συγγραφὴ τῶν ὁποίων τοποθετεῖται χρονικὰ λίγο πρὶν

34. Sashka Bogevska, "The Holy Trinity in the Diocese of the Archbishopric of Ohrid in the second half of the 13th century", ὁ.π., σσ. 171 κ.έ., 175.

ἀπὸ τὸ 1350. Συγκεκριμένα στὸ *Κεφάλαιο 36*, ὅπου τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ὡς «ἔρωσ ἀπόρροητος» μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ³⁵, στὸ πλαίσιο τῆς διακειμενικῆς σχέσεως καὶ μετακειμενικῆς χρήσεως ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Πλανούδη τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου³⁶, ὅπου τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ὡς ἐνδοτριαδικὴ ἀγάπη (*caritas*)³⁷. Ἡ τιμὴ καὶ ἡ εὐλάβεια ἄλλωστε πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἦταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στὴν Καστοριά³⁸, ὅπως μαρτυροῦν καὶ οἱ σωζόμενες σύγχρονες ἀπεικονίσεις του στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Βουνοῦ (1368-1385)³⁹ καὶ

35. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα 36*, τ. 5, σ. 54, 25-29: «Ἐκεῖνο δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτω λόγου, οἷόν τις ἔρωσ ἐστὶν ἀπόρροητος τοῦ γεννήτορος πρὸς αὐτὸν τὸν ἀπορρήτως γεννηθέντα λόγον ᾧ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ πατρὸς ἐπέραστος λόγος καὶ υἴος χρῆται πρὸς τὸν γεννήτορα, ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ πατρὸς ἔχων αὐτὸν συμπροελθόντα καὶ συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον».

36. Ἁγ. Σίσκος, *Ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴν θεολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, ὅ.π., σ. 238 κ.έ.

37. Αὐγουστίνου, *Περὶ Τριάδος VI*, 5, 7, τ. 1, σ. 399, 3-8: «Διὰ δὴ ταῦτα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν τῇ αὐτῇ ἐνότητι καὶ ἰσότητι τῆς οὐσίας καθέστηκεν. Εἴτε γὰρ ἐνότης ἐστὶν ἀμφοῖν εἴτε ἀγιότης εἴτε ἀγάπη, εἴτε διὰ τοῦτο ἐνότης διότι ἀγάπη, καὶ διὰ τοῦτο ἀγάπη διότι ἀγιότης, φανερόν ὡς οὐδέτερόν ἐστι τῶν δύο, ᾧπερ ἑκάτερος συνάπτεται, δι' οὗ ἂν ὁ γεννώμενος παρὰ τοῦ γεννῶντος ἀγαπῶτο καὶ τὸν ἑαυτοῦ γεννήτορα ἀγαπῶν» XV, 19, 37, τ. 2, σ. 951, 145-148: «Εἰ δὲ καὶ ἡ ἀγάπη, καθ' ἣν ὁ Πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν Υἱὸν καὶ ὁ Υἱὸς ἀγαπᾷ τὸν Πατέρα, ἀρρήτως τὴν κοινωνίαν δείκνυσιν ἀμφοῖν, τί ποτ' ἂν ἀρμοδιώτερον ἢ ὡς αὐτὸ κυρίως λέγεσθαι ἀγάπην, ὅπερ Πνεῦμα ἅγιόν ἐστι κοινὸν ἀμφοτέρων;».

38. Σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τοῦ θαύματος τῆς θεραπείας μιᾶς αἰμορροῦσας γυναίκας ἀπὸ τὴν Καστοριά μὲ τὸ ὄνομα Ζωή· βλ. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Λόγος ἐγκωμιστικὸς εἰς τὸν ἐν Ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον, Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμᾶν*, PG 151, 647D: «Γυναικί τινι τῶν εὐπατριδῶν καὶ κοσμίων, Ζωῆ τοῦνομα, δριμεῖά τις ὀδύνη προσγίνεται κατὰ τῶν ἐγκάτων, οὕτω τοι σφοδρῶς ἐκεῖνα πιέζουσα καὶ στροβοῦσα, ὡς καὶ ὀχετοῦς αἱμάτων ἐκείθεν κάτω καθ' ἐκάστην προχεῖσθαι».

39. Εἰκονίζεται σὲ μετᾶλλιο στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ποῦ διατρέχει τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ μὲ τὴν προσωδυμία Ο ΑΓΙ(ΟC) / ΓΡΗ/ΓΟΡΙ/ΟC / Ο ΠΑ/ΛΑΜ(ΑC) Κ(ΑΙ) ΝΕ/ΟC / ΧΡ(ΥΣΟΣΤΟΜ)ΟC καὶ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀπεικονίσεις του, ἀμέσως δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀγιοκατάταξή του τὸ 1368. Βλ. Alexandra Trifonova, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὴν Καστοριά. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μακεδονίας*, διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας Ἀρχαιολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 244-248, εἰκ. 65 καὶ 137· ἢ ἴδια, «Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὴν Καστοριά. Νέο Στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ

στοὺς Ἁγίους Τρεῖς (1400/1)⁴⁰, ποὺ ἱστορήθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀγιοκατάταξη, ὅπως καὶ ἡ καθιέρωση ναοῦ στὴ μνήμη του προτοῦ ἀκόμη ἀγιοκαταταγεῖ μετὰ τὴ σχετικὴ ἔκδοση τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1368)⁴¹, ὁ ὁποῖος δυστυχῶς σήμερα δὲν σώζεται.

ναοῦ», ΔΧΑΕ 32 (2011), σσ. 85-94, εἰκ. 1-2· Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικῆς τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1360-1450)*, ὅ.π., σσ. 136-137, εἰκ. 84· ὁ ἴδιος, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Ἅγιον Ὅρος», στό: *Πρακτικὰ Διεθνῶν Ἐπιστημονικῶν Συνεδρίων «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν»*, Ἅγιον Ὅρος 2000, σσ. 193-216· ὁ ἴδιος, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Βεροίας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου», στό: *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 263-294, εἰκ. 1-20· Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οἱ πρῶτες ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη», στό: *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 247-257. Βλ. Εἰκ. 4, σ. 99.

40. Ἀπεικονίζεται στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ ὀλόσωμος ὡς λειτουργὸς μετὰ ὠμοφόριου, πολυσταύριου φαλιόνιου καὶ στιχάρου, φέροντας Εὐαγγελιστάριον, ἐνῶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Ο ΑΓΙ/ΟС ΓΡΗΓΟΡΙΟС ΑΡ/ΧΙΕΠΙΣΚΟ(ΠΟ)С/ΘΕС(С)ΑΛ(Ο)ΝΗΚΙС Κ(ΑΙ) ΝΕ(Ο)С ΧΡ(Υ)ΣΟΣΤΟΜ(Ο)С Ο ΠΑΛ/Α/(ΜΑС)· βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικῆς τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1360-1450)*, σσ. 280-281, 290-291, εἰκ. 206 καὶ 214· «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Βεροίας», σσ. 264, 275, εἰκ. 1-2· Alexandra Trifonova, «Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὴν Καστοριά. Νέο Στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ», ὅ.π., σ. 87, εἰκ. 3. Βλ. Εἰκ. 5, σ. 100.

41. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἐν Ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον, Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμᾶν*, PG 151, 648D-649A: «Ἐντεῦθεν οἱ θεοφιλέστεροί τε καὶ προῦχοντες τῶν ἐκεῖ, καὶ μάλιστα τῶν εἰς ἱερέας τελοῦντων, εἰς ταῦτό συνιόντες, εἰκόνα τε ἱεράν ἰστώσι τῷ Γρηγορίῳ, καθὰ δὴ καὶ φθάσας εἰρήκειν, ἐορτὴν τε λαμπρὰν καὶ ἀνδνημον ἄγουσι τῆς αὐτοῦ τελειώσεως τὴν ἡμέραν, καὶ νεῶν αὐτῷ οἶα δὴ καὶ Χριστοῦ λαμπρῷ μαθητῇ σπεύδουσιν ἀνεγείρειν, οὐ συνόδους μεγίστας καὶ κοινὰς τινας ἀναμείναντες ψήφους, ὥστ' ἐκεῖνον ἀνακηρύξαι, οἷς καὶ χρόνος καὶ ὄκνος καὶ μέλησις καὶ πλεῖστά τινα τῶν ἀνθρωπίνων ἔστιν ὅτε προσίσταται, ἀλλὰ τῇ ἄνωθεν ψήφῳ τε καὶ ἀνακηρύξει καὶ τῇ λαμπρᾷ καὶ ἀναμφιβόλῳ τῶν πραγμάτων ὄψει καὶ πίστει καλῶς ἀρκεσθέντες».

Ἡ φράση «ἀγάπην, ὅπερ Πνεῦμα ἅγιον ἐστὶ κοινὸν ἀμφοτέρων»⁴² τοῦ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπου τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ὡς ἄρρητη κοινωνία ἀγάπης μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ὀρίζεται μὲ ποιὸν τρόπο καὶ ἀφήνοντας περιθώρια παρερμηνείας, υἱοθετεῖται μετακειμενικὰ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπὸ κοινοῦ ὑπαρξὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὰ ἄλλα δύο θεῖα πρόσωπα τροφодότησε τὴν παρερμηνεία τοῦ ἐν λόγῳ αὐγουστίνειου χωρίου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεσαιωνικῆς καὶ σχολαστικῆς διδασκαλίας τοῦ *Filioque*⁴³. Ὁ Παλαμᾶς, διακρίνοντας τὶς αἰδίες ὑπαρκτικῆς σχέσεις μεταξὺ τῶν τριῶν θεῶν προσώπων προσέδωσε μετακειμενικὸ περιεχόμενο στὴν αὐγουστίνεια ψυχολογικὴ τριάδα νοῦς-γνώσις-ἀγάπη, ἀποκαθαίροντας τὴν Τριαδολογία τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ παρερμηνεία τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας τοῦ *Filioque*, οὕτως ὥστε νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν προγενέστερη πατερικὴ καὶ συνοδικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς ἀπόρροητος ἔρως ποὺ ἔχει ὁ γεννήτορας πρὸς τὸν ἀπόρροητως γεννηθέντα λόγον, δηλώνει τὴν αἰδία ὑπαρκτικὴ σχέση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸν Πατέρα κατὰ τὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ, ὅπως τὸν ἴδιο ἔρωτα ἔχει καὶ ὁ ἐπέραστος λόγος καὶ υἱὸς πρὸς τὸν γεννήτορα, ὅχι ὅμως ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸν ἔχει ἀπὸ τὸν Πατέρα ὡς «συμπροελθόντα καὶ συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον»⁴⁴.

Ἄν καὶ ὁ Παλαμᾶς διαφωνεῖ ἐμφανῶς στὸ *Κεφάλαιο 38* μὲ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ σχολαστικὴ διδασκαλία τοῦ *Filioque*, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σύμφωνα μὲ τὴ θεώρηση τῆς προ-

42. Αὐγουστίνου, *Περὶ Τριάδος* XV, 19, 37, τ. 2, σ. 951, 145-148: «*Ei δὲ καὶ ἡ ἀγάπη, καθ' ἣν ὁ Πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν Υἱὸν καὶ ὁ Υἱὸς ἀγαπᾷ τὸν Πατέρα, ἀρρήτως τὴν κοινωνίαν δείκνυσιν ἀμφοῖν, τί ποτ' ἂν ἀρμοδιώτερον ἢ ὡς αὐτὸ κυρίως λέγεσθαι ἀγάπην, ὅπερ Πνεῦμα ἅγιον ἐστὶ κοινὸν ἀμφοτέρων;*».

43. Τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ στὸ πλαίσιο τῆς αἰδίας ὑπαρκτικῆς σχέσεως τῶν θεῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, μὲ τρόπον ὥστε νὰ δύναται κανεὶς νὰ πιστέψει ὅτι ὁ Πατέρας καὶ ὁ Υἱὸς δὲν μοιράζονται μόνο τὴν κατοχὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ του σχέση, δηλαδὴ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα. Ἔτσι μοιράζονται τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀκοινωνήτα μεταξὺ τους καὶ ἀμεταβίβαστα.

44. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα* 36, τ. 5, σ. 54, 25-29: «*Ἐκεῖνο δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτω λόγου, οἷόν τις ἔρως ἐστὶν ἀπόρροητος τοῦ γεννήτορος πρὸς αὐτὸν τὸν ἀπόρροητως γεννηθέντα λόγον· ᾧ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ πατρὸς ἐπέραστος λόγος καὶ υἱὸς χρῆται πρὸς τὸν γεννήτορα, ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ πατρὸς ἔχων αὐτὸν συμπροελθόντα καὶ συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον*».

έλευσης τοῦ πνευματικοῦ ἔρωτος ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ τὸν ἐσώτατό του λόγο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν καταλήγει στὴ θεώρηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς ἔρωτος ἀπορόρητου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ ἀναπαύεται στὸν ἀγαπητὸ Υἱὸ ἀιδίως. Ἔτσι λόγῳ τῆς αἰτιώδους σχέσεως ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑφίσταται ἐπειδὴ ὁ Υἱὸς εἶναι ὁ ἀγαπημένος Λόγος τῆς Ἀληθείας, χωρὶς ὅμως ὁ Υἱὸς νὰ καθίσταται αἴτιος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ μόνος αἴτιος εἶναι ὁ Πατέρας. Γι' αὐτὸ ὀρθὰ ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζωτζα τοποθετεῖ τὴ βραχυγραφία: I(HCOY)C/X(PICTO)C ἐκατέρωθεν τῶν φωτοστεφάνων, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὡς Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων, μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρό, ποὺ στίς κεραῖες φέρουν τὴν ἐπιγραφὴ: Ο ΩΝ, παραπέμποντας στὴν ὁμοουσιότητα καὶ ἀιδιότητα τῆς θεικῆς φύσεως τοῦ Σαρκωμένου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὡς γεννημένος ἀχρόνως καὶ ἀιδίως Υἱὸς φέρει ἀπὸ τὸν Πατέρα.

Ἀπὸ τὸν Πατέρα ὅμως δὲν προέρχεται μόνον ὁ Υἱός, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὄχι ἀσφαλῶς ὡς γεννώμενον, ὅπως ὁ Υἱός, ἀλλὰ ὡς ἐκπορευόμενον, γι' αὐτὸ στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζωτζα τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἰκονίζεται ὑπὸ μορφή περιστεράς, καθήμενο μάλιστα στὸν βραχίονα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα βέβαια ὡς κοινὸν ἀμφοτέρων ἀνήκει καὶ στὸν Υἱό, ὁ Ὅποιος τὸ ἔχει «παρὰ τοῦ πατρὸς [...] ὡς ἀληθείας καὶ σοφίας καὶ λόγου πνεῦμα»⁴⁵. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ζωγράφος τοποθετεῖ τὴ βραχυγραφία: I(HCOY)C/X(PICTO)C ἄνωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Παρακλήτου Πνεύματος, ἀφοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς Πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτου Λόγου εἶναι ὁ ἀπόρορητος ἔρωτος τοῦ Γεννήτορα πρὸς τὸν γεννηθέντα Λόγο, ἡ προαιώνια χαρὰ καὶ ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ.

45. Ὁ.π. 36, τ. 5, σσ. 54, 29-55.7: «Παρ' οὗ λόγου, διὰ σαρκὸς ὁμιλήσαντος ἡμῖν, καὶ τὸ ὄνομα τῆς διαφόρου παρὰ τοῦ πατρὸς ὑπάρξεως ἐδιδάχθημεν τοῦ Πνεύματος καὶ μὴ τοῦ πατρὸς εἶναι τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ. "Τὸ πνεῦμα γάρ, φησί, τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται", ἢ ἡμεῖς ἐπιγνώμενο οὐ λόγον μόνον, ἀλλὰ καὶ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς, οὐ γεννώμενον ἀλλ' ἐκπορευόμενον ὃν δὲ καὶ τοῦ υἱοῦ, παρὰ τοῦ πατρὸς τοῦτ' ἔχοντος ὡς ἀληθείας καὶ σοφίας καὶ λόγου πνεῦμα».

Συμπεράσματα

Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς κοινὸ καὶ ἀμοιβαῖο μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, εἶναι τὸ συνδετικὸ τῆς ἐνότητος στὴν Ἁγία Τριάδα μὲ τρόπο ποῦ ἀρχοποιεῖται ὁ Πατὴρ διὰ τοῦ Υἱοῦ⁴⁶. Ἔτσι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑπάρχει ἀπὸ τὸν Πατέρα, γιὰ τὸν Υἱό, μὲ τὸν Υἱό, πρὸς τὸν Υἱό, καὶ μέσω τοῦ Υἱοῦ, λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπάρχει ὁ Υἱός. Ἐπομένως, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴν Ἁγία Τριάδα εἶναι αὐτὸ ποῦ φέρνει τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ σὲ ἐνότητα ἀγάπης, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἐνότητα ὑπάρξεως, οὕτως ὥστε νὰ διακρίνεται ἡ ἀγάπη τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ Υἱοῦ, ἀφοῦ ὁ Υἱὸς κατέχει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Πατέρα, διότι τὸ λαμβάνει ἀπὸ αὐτόν⁴⁷. Γνωρίζοντας ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζώτζα (1360-1365) τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο προγενέστερων ἀνθρωπόμορφων Παλαιολόγειων εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ὁμορφοκκλησιᾶς (β' ἡμισυ 13ου αἰ.) καὶ τῆς Παναγίας Κουμπελιδικῆς Καστοριᾶς (1260-1280), θεολογεῖ ἀκολουθώντας πιστὰ τὰ *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἐνὸς μὲν δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ διατήρηση τῆς μιᾶς ἀρχῆς στὴν Ἁγία Τριάδα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διευκρινίζει ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Υἱὸ ὡς ἀπόρροητος ἔρωσ τοῦ

46. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐξηγήσεις ἀκριβῆς εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων*, Λόγος 15, PG 44, 1115D-1117A: «ἀλλ' ἐν γενέσθαι τοὺς πάντας τῷ ἐνὶ καὶ μόνῳ ἀγαθῷ συμφυέντας, ὥστε διὰ τῆς τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐνότητος, καθὼς φησιν ὁ ἀπόστολος, τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης διασφιγθέντας ἐν σώμα γενέσθαι τοὺς πάντας καὶ ἐν πνεῦμα διὰ μιᾶς ἐλπίδος εἰς ἣν ἐκλήθησαν. βέλτιον δ' ἂν εἶη αὐτὰς ἐπὶ λέξεως παραθέσθαι τὰς θείας τοῦ εὐαγγελίου φωνάς: ἵνα πάντες ἐν ὧσι καθὼς σύ, Πάτερ, ἐν ἐμοὶ καὶ ἐν σοί, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ὧσιν. τὸ δὲ συνδετικὸν τῆς ἐνότητος ταύτης ἡ δόξα ἐστίν· δόξαν δὲ λέγεσθαι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἂν τις τῶν ἐπεσκεμμένων ἀντίειποι πρὸς αὐτὰς βλέπων τὰς τοῦ Κυρίου φωνάς: τὴν δόξαν γάρ, φησίν, ἦν ἔδωκάς μοι, ἔδωκα αὐτοῖς. ἔδωκε γάρ ὡς ἀληθῶς τοῖς μαθηταῖς τοιαύτην δόξαν ὁ εἰπὼν πρὸς αὐτούς: λάβετε πνεῦμα ἅγιον. ἔλαβε δὲ ταύτην τὴν δόξαν ἦν πάντοτε εἶχε πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι ὁ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν περιβαλλόμενος, ἧς δοξασθεῖσθαι διὰ τοῦ πνεύματος ἐπὶ πᾶν τὸ συγγενὲς ἢ τῆς δόξης τοῦ πνεύματος διάδοσις γίνεται ἀπὸ τῶν μαθητῶν ἀρξαμένη. διὰ τοῦτο φησι: τὴν δόξαν, ἦν ἔδωκάς μοι, ἔδωκα αὐτοῖς, ἵνα ὧσιν ἐν, καθὼς ἡμεῖς ἐν ἐσμεν· ἐγὼ ἐν αὐτοῖς καὶ σὺ ἐν ἐμοί, ἵνα ὧσι τετελειωμένοι εἰς τὸ ἐν».

47. D. Staniloae, *Theology and the Church*, transl. R. Barringer, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood New York 1980, σ. 30.

Πατὴρὸς πρὸς τὸν Υἱό, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν συνιστᾶ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν τούτοις ὅμως τυγχάνει ὁ ἀγαπημένος του, καθότι διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς ἔρωσ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα⁴⁸, ἐνῶ πέμπεται χρονικῶς ἐξ ἀμφοτέρων ὡς «κοινὸν ἐξ ἀϊδίου τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ»⁴⁹.

SUMMARY

Theological reflections on rare Palaeologan depictions of the Holy Trinity: Towards an “Orthodox *Filioque*”?

By Agathangelos Siskos, *PhD*
Aristotle University of Thessaloniki

The appearance of rare depictions of the Holy Trinity (13th-14th c.) during the reign of emperor Michael VIII Palaeologus (1259-1282), around the time of the circulation of Greek translations of works by Latin Fathers, possesses theological significance. These rare anthropomorphic trinitarian depictions refer to the interpretive proposal of an “Orthodox *Filioque*”, concerning the dispensational (external) progression of the Holy Spirit also from the Son. Despite the fact that it is presently difficult to confirm the origin of these rare iconographic types from Constantinople, it can possibly be attributed to the completion and circulation of Maximos Planude’s Greek translation of Augustine’s *De Trinitate* shortly before 1282. Within the context of the unifying imperial policy, this contributed to the promotion of the theological dialogical encounter between East and West through the theology of the icon; especially regarding the theological issue of the medieval scholastic doctrinal teaching of the *Filioque* as the theological cause of the Schism of 1054.

48. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα* 37, τ. 5, σ. 55, 16-19.

49. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγοι ἀποδεικτικοὶ Β*, 14, τ. 1, σ. 92, 2-4.

Εικ. 1. Άγια Τριάδα,
Ί. Ν. Άγιου Γεωργίου
Όμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς
(β' ἡμισυ 13ου αἰ.).

Εικ. 2. Άγια Τριάδα,
Ί. Ν. Παναγίας Κουμπελίδικης Καστοριάς
(1260-1280).

Εικ. 3. Άγια Τριάδα,
Ί. Ν. Άγιου Νικολάου τοῦ Τζώτζα Καστοριάς
(1360-1365).

Εικ. 4. Άγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς,
Ί. Ν. Άγιου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ Καστοριάς
(1368-1385).

Εικ. 5. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς,
Ι. Ν. τῶν Ἁγίων Τριῶν Καστοριάς
(1400/1).